WÉBER PÉTER

A romániai holokauszt irodalmi és művészi tanúbizonyságai

Bár, köszönhetően olyan történészeknek mint Jean Ancel, Braham Randolph, I. C. Butnaru, Radu Ioanid és még sokan mások, az utóbbi évtizedekben megnőtt azoknak az írásoknak a száma, amelyek a romániai holokauszt több mint 250 000 zsidó áldozatával foglalkoznak, elmondható, hogy ezekben a tudományos munkákban kevésbé voltak felhasználva maguk az áldozatok tanúbizonyságai. Ezek naplók, memoárok, visszaemlékezések, versek vagy éppen festmények, rajzok formájában fejezték ki az átélt szörnyűségeket. Évtizedeken át a román társadalom számára ezek a szörnyűségek ismeretlenek maradtak, ugyanis még a kommunista hatóságok is, akik egyre inkább a nacionalista diskurzust építették be az állami propagandába, igyekezték elhallgatni Románia felelősségét a holokauszt tekintetében. Azok pedig, akik átélték, többnyire már külföldön éltek, írásaik ott jelentek meg és így a román olvasóközönség sokáig nem is ismerte azokat. A romániai rendszerváltás után is jó tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy érdemben foglakozzanak Románia második világháborús szerepével és a saját zsidó lakosság ellen elkövetett atrocitásokkal az Antonescu-rezsim idején. Ion Coja és Gheorghe Buzatu nacionalista történészek a román nép elleni holokausztról beszéltek, mondván hogy a román kultúrát elsorvasztó és magát a román népet rabszolga sorba taszító kommunizmus tulajdonképpen zsidók műve volt.[1] A saját múlttal való szembenézés folyamata során kerültek előtérbe azok az írások, amelyek addig főleg angolul íródtak messzire elszakadt, a romániai holokausztot megjárt szemtanúk emlékezetéből. Romániában is fokozatosan, eleinte főleg zsidó könyvkiadók (pl. a Hasefer kiadó) kezdték publikálni a túlélők írásait.

Ezeknek az írásoknak egyike Miriam Bercovici-Korber, *Jurnal de ghetou: Djurin* (Gettónapló: Dzurin) című könyve. A Câmpulung Moldovenesc-i születésű Miriam naplója 18 évesen a dzurini gettó lakójaként számolt be családja deportálásáról és a Transznisztriában töltött szörnyűséges három évről. Kéziratos naplójának kiadását először egy németországi kiadó[2] vállalta fel 1992-ben, majd ezután került sor a román nyelvű kiadásra a Kriterion kiadó gondozásában, amely tulajdonképpen a romániai kisebbségek számára működő kiadóként ismert.[3] Miközben a kilencvenes évek közepén egyre erősödött az Antonescu-kultusz mellszobrok leleplezésével és utcanevek átkeresztelésével, a romániai holokauszt létét tagadók tábora ellentámadásba lendült olyan publikációkkal, amelyek megkérdőjelezték úgy a Ro-

---

[1] Gheorghe Buzatu: *Aşa a început holocaustul împotriva poporului român* (Így kezdődött a román nép elleni holokauszt), Bucureşti, 1995.

[2] Mirjam Korber-Bercovici: *Deportiert: Jüdische Überlebensschicksale aus Rumänien, 1941–1944*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1992.

[3] Miriam Korber-Bercovici: *Jurnal de Ghetou* (Gettónapló), Bukarest, Kriterion, 1995.

mániában kiadott, Transznisztriáról és a zsidóüldözésekről szóló írások szavahihetőségét, mint a külföldön ugyanilyen témakörben megjelentetett történelmi tanulmányok szakmai hozzáértését, elfogultsággal és románellenességgel vádolva ezek szerzőit. A legtöbb ilyen írásos támadás Antonescu marsall tekintélyének védelmében került a nyilvánosság elé, firtatva a volt nácibarát, mélyen antiszemita diktátor „emberséges, a náciuralom alatti Európában példátlan bátorságú kiállását a romániai zsidók megmentéséért."[4]

Miriam Bercovici-Korber tehát megélhette írása közreadását, viszont olyan írások román nyelvű publikálására is sor került, amelyeknek szerzői ekkor már nem éltek, mint például a transznisztriai gettók és a Bug folyón túli lágerek túlélőjének naplója esetében: Arnold Daghani *Groapa este în livada cu vișini* (A gödör a meggyesben van) című írása is ekkor jelenhetett meg. Daghani naplója tulajdonképpen visszaemlékezéseket tartalmaz, a szerző a naplót az átélt események idején készített jegyzetek alapján írta meg a háború után és először angolul jelentette meg. Szintén angolul jelentek meg visszaemlékezések formájában Ruth Glasberg Gold *A survivor's Memoir. Ruth's journey* (Egy túlélő memoárja. Ruth utazása) című írása. A Bukovinából családjával deportált Ruth Glasberg Gold kamaszodó gyermekként élte át a zord időket és csak árvaként, mint a család egyedüli túlélője hagyhatta el Transznisztriát. A szerző egyben későbbi életének alakulásáról is beszámol könyvében. A könyv először Floridában jelent meg, romániai kiadására pedig 2003-ban került sor, mintegy erkölcsi elégtételt szolgálva neki és azok emlékének, akik nem élték túl a hideget, az éhséget és az embertelen bánásmódot, amiben a deportáltak részesültek.[5]

A visszaemlékezések között olyan publikációkat is találunk, amelyek a reménységről szólnak az üldözés körülményei közepette is, olyan helyzeteket állítva a középpontba, melyek akár Steven Spielberg megfilmesítése révén váltak ismertté, és akár a rendező híres *Schindler listájá*ban is megjelenhettek volna. Egy ilyen történet a Moghilevben működő Jägendorf-gyár története, ahol maga a gyárigazgató, ugyancsak egy deportált zsidó, növelni tudta társai túlélési esélyeit a gyár létrehozásával és a gyárban való foglakoztatásukkal.[6] Egy másik túlélő, Felicia Steigman Carmelly, aki Kanadában szerkesztette és jelentethette meg *Shattered. 50 Years of Silence. History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria* (Megtörten. 50 év hallgatás. Történetek és hangok a romániai és transznisztriai tragédiáról) címmel. Ebben Steigman Carmelly írásai is szerepelnek, hiszen ő maga is a több mint hetven évvel ezelőtti zsidódeportálások egyik gyermektúlélője.[7] A szerző és szerkesztő rámutat arra hogy tulajdonképpen nem csak a „szovjetbarátnak" és „hazaárulónak" megbélyegzett bukovinai és besszarábiai zsidók deportálása történt meg, hanem olyan zsidó származású személyek, sőt, egész családok elhurcolására is sor került, akik mélyen az ország határain belül éltek Aradon, Temesváron, Craiovaban vagy éppen Bukarestben. Az akkori nácibarát rezsim nyilvánvalóan lesben állva használt ki minden kínálkozó alkalmat, hogy minél több román állampolgárságú zsidótól megszabaduljon a Transznisztriába való deportálásukkal.

---

[4] lásd Gheorghe Buzatu: *Mareșalul Antonescu în fața istoriei* (Antonescu marsal a történelem színe előtt), I.-II., Iași, Editura Moldova, 1990.

[5] Ruth Glasberg Gold: *Timpul lacrimilor nesecate* (Az elapadhatatlan könnyek ideje), București, Editura Hasefer, 2003.

[6] Siegfried Jägendorf: *Misiunea de la Moghilev* (A moghilevi misszió), București, Editura Hasefer, 1997.

[7] Dr. Felicia (Steigman) Carmelly: *Shatterd! 50 Years of Silence. History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria*, Toronto, Abbyfield Publisher, 1997.

Példaként érdemes megemlíteni Sonia Palty és családja történetét, akik Bukarestben laktak. Révén hogy apja munkaszolgálatos volt, egy, a munkaszolgálatosok felett rendelkező csendőrtiszt szándékosan félrevezető manőverei következtében, Sonia Palty apját családostól a „munkafegyelem megsértése" címén bevagonírozták és Transznisztriába küldték 1942 szeptemberében. Ugyanerre a sorsra jutott számos további bukaresti munkaszolgálatos zsidó a családjával együtt. Összesen 212 személyt hurcoltak el anélkül, hogy az elhurcoltak tudtransznisztriai deportálásáról és az ott átélt viszontagságos időkről szóló könyvét.[8] Igaz, ekkor még csak a Tel Avivban élő romániai zsidó kivándorlók olvashatták sorait, tulajdonképpen azok, akik közül sokan hasonló megpróbáltatásokon mentek keresztül. Könyve Romániában ekkor még nem juthatott az olvasók kezébe. Az 1980-as kiadást egy újabb, bővített kiadás követte 1989-ben, szintén Izraelben. Romániai publikálására egészen 2002-ig kellett várni, amikor is maga a román kormány vállalta egy romániai kiadás finanszírozását, mintegy jelezve a hazai holokauszt tagadásával való szakítást.[9] A könyv bemutatóját nagyszabású keretek között rendezték meg román írók és politikusok, Izrael állam kulturális attaséja, a Román-Izraeli Baráti Társaság és más civil szervezek képviselői jelenlétében.

Sonia Palty könyvéhez hasonlóan számos más ilyen témájú és jellegű könyv került ki izraeli nyomdákból román nyelven a hetvenes, nyolcvanas, de még a kilencvenes évek folyamán is.[10] A romániai holokauszt áldozatai és túlélői között szerepeltek olyan írók is, akik később versben foglalták össze nem csak az általuk, de a sorstársaik által is átélt tragédiákat. Ezen írók egyike Paul Celan. 1920-ban született Csernovicban, Paul Antschel néven, német anyanyelvű zsidó családban. Szülei Transznistriában vesztették életüket, ő maga azonban munkaszolgálatosként elkerülte a Transznisztriába való deportálást. Svájcban járt egyetemre, majd Párizsban telepedett le. Publikációiban a Celan írói álnevet használta, mely eredeti vezetéknevének anagrammája. Már életében kora Európájának egyik legnagyobb hatású költője és irodalomtudósa volt, a lírai nyelv megújítására és a holokauszt tragédiájával való szembenézésre törekedett. Feldolgozni mégsem tudta a holokauszt okozta traumát és 1970 áprilisában öngyilkos lett. Talán legismertebb verse a *Halálfúga* (Todesfuge), amely ugyan nem közvetlenül utal a romániai holokausztra, mégis, Transznisztriában elveszített szülei emlékezete hatással volt rá és irodalmi műveire. Volt olyan versíró is, mint Rose Ausländer, akinek sikerült a Transznisztriába való deportálás elől egy pincében menedéket találnia szülővárosában, Csernovicban. Ekkor ismerte meg Paul Celant is. Bár anyanyelve német volt, a második világháború után 1956-ig kizárólag angolul írt, de az idő múlásával felvállalta, hogy anyanyelvén írjon. Verseiben a „heimat", a szülőföld elvesztéséről ír, amely a lángok martaléka lett, mint a *Mutterland* (Anyaország) című versében. Végül az NSZK-ban telepedett le és számos irodalmi díj kitüntettje lett. Egy másik német nyelvű bukovinai író Alfred Kittner, aki egyik versében *Die Irren* (A megtébolyultak) a Csernovic egyik szanatóriumából a román hatóságok által a Bug folyón túlra deportált elmebeteg zsidó páciensek zord sorsáról ír. Szögesdrótos munkatáborban kiéheztetve, az utolsó túlélőket a német csapatok és az ukrán milícia végezte ki. Szintén Csernovicban született és nevelkedett Alfred Gong, aki többi zsidó sors-

---

[8] Sonia Palty: *Evrei, treceţi Nistrul* (M. Rudich bevezetőjével és Itzhak Belfer rajzaival), Tel Aviv, Papyrus, 1980.

[9] Sonia Palty: *Evrei, treceţi Nistrul* (Zsidók, lépjétek át a Dnjesztert!), Bucureşti, Editura Libra, 2002.

[10] Dora Litani: *Transnistria*, Tel Aviv, Typo-Stodio Ijak, 1981; Marius Mircu, *Ce s-a întâmplat cu evreii în şi din România* (Mi történt a romániai zsidókkal Romániában), I., II., III. Tel Aviv, Papyrus, 1997.

társával együtt megjárta Transznisztria zord munkatáborait is. Számos versében a halál és a túlélés ellentétét feszegeti, mint például az *Im Raum von Odessa* (Odessza körzetében) című műben. Akárcsak Alfred Gong, egy másik bukovinai zsidó író, Immanuel Weißglas is versekben fogalmazta meg a Transznisztriában átélt szörnyűségeket. Sőt, feltehetőleg *Er* (Ő) című verse ihlette Paul Celant a *Todesfuge* című versének megírására. Első verseskötete, amely közvetlenül a romániai holokausztra utal, az 1947-ben *Karriere am Bug. Gedichte* (Kőfejtő a Bug partján. Versek) címmel jelenhetett meg, még mielőtt a hivatalos ideológia kitörölte ezt a történelmi valóságot a román történelemből. A romániai holokauszt irodalmi megjelenítését lehetne még folytatni olyan szerzők irodalmi tevékenységének bemutatásával mint Robert Finker vagy Moses Rosenkranz. Mégis, ezúttal egy rendkívül egyedi és igen rövid irodalmi- és életpályát megélt költőnőre tennék utalást, aki nem – mégsem – a szenvedésről, a halálról írt, hiszen korai halála megakadályozta abban, hogy a szenvedéseiről írjon, és hogy a holokauszt utáni korszak egyik jelentős írója legyen. Selma Meerbaum-Eisinger, csernovici lány, 17 évesen, 1942 december 16-án egy, a Bug folyón túl létrehozott munkatáborban hunyt el. Verseskötete 1980-ban jelenthetett meg Németországban *Ich bin in Sehnsucht eingehüllt. Gedichte eines jüdischen Mädchen an seinen Freund* címmel.[11]

Az irodalom mellett a rajz és a festészet „nyelvén" is születtek nagy művészi kifejezőerővel elkészített beszámolók, hogy feleleveníttsék és feldolgozzák a romániai holokauszt okozta traumákat. Így például a már íróként is említett Arnold Daghani egyike volt azoknak, aki lerajzolták, lefestették az általuk Transznisztriában és a Bugon túl látottakat. Festményei egy része még ott született a munkatáborokban, titokban, majd szökése során azokat sikeresen kimenekítette és így maradhattak meg az utókor számára. Daghani az, aki a fiatal költőnő Selma Meerbaum-Eisinger holtestének az emeletes ágyról való leemelésének eseményét megörökíti *Pieta* című rajzában.[12] A szerző a munkatáborokban és a transznisztriai gettókban látottakat, tapasztaltakat a későbbi évek során is vászonra vagy papírra festette. Alkotásai folyamatosan gazdagították az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek során a romániai holokauszt megélését bemutató művészetet. Egyik kiemelkedő rajza egy fejkendős nő 1975-ből. A kép különlegessége, hogy maga a rajz egymáshoz toldott, apró betűkkel írt nevekből tevődik össze. Azoknak a neveiből, akikkel együtt raboskodott a munkatáborban, és akik közül többen, később, Daghani szökése után, egy tömegsírban leltek végső nyughelyet. Daghani felnőttként, negyvenes éveihez közeledő férfiként dolgozta fel művészileg a szörnyűséget, részben ott helyben, hiányos eszközökkel, felhasználva azt a szituációt, hogy a fogva tartói számára portrékat kellett festenie. Viszont a transznisztriai holokauszt festészetbe való átültetése olyan művész, a szintén Bukovinából deportált Shoshana Neuman ecsetjével is megvalósult, aki tíz éves gyermekként szenvedte végig a nyomorúságos időket. Családjával együtt a bersádi gettóba helyezték és ő innen szemlélte gyerekszemmel a mindennapi atrocitásokat. Túlélte a holokausztot és sokáig el is akarta törölni emlékezetéből, amit ott átélt. Később Haifában telepedett le és családot alapított. Gyermekeinek hosszú éveken át hallgatott a Transznisztriában elszenvedett traumáról. De a hetvenes években megtört a jég. Shoshana nyiltan kezdett nem csak beszélni erről, de festeni is róla. Az évtizedeken át elnyomott emlékek fel-

---

[11] Selma Meerbaum-Einsinger: *Ich bin in Sehnsucht eingehüllt. Gedichte eines jüdischen Mädchen an seinen Freund*. (Hrsg. Jürgen Serke), Hamburg, Hoffman und Campe, 2005.

[12] Deborah Schulz, Edward Timms: *Arnold Daghani's Memories from Mikhailowka. The Illustrated Diary of a Labour Camp Survivor*, London, Wallentine Michel, 2009, 134.

elevenedtek és mások számára is láthatóvá váltak festményei révén, amelyek nagy részben a bersádi gettóban történteket jelenítik meg. A rajzok között szerepel a román hatóságok egyik megtorlásos akciója, amikor partizánokat és gettóbeli zsidókat akasztanak fel, de ott van egy különös festmény is, amelyik nem atrocitást, hanem inkább egy csendes, már-már meghitt helyzetet ábrázol: egy kicsiny szobában a tűzhely mellett álló kislány, és az emeletes ágy tetején ülő rajzoló férfi. A férfi nem más, mint Arnold Daghani, akiről Shoshana csak évekkel később tudta meg, hogy kicsoda tulajdonképpen. Ugyanis a Yad Vashem Központban felismerte azt a szoba enteriőrt, ami Daghani egyik festményében szerepel, és amelyet ő is, emlékezetéből festett le. Ez az a szoba volt, amelyben Shoshana édesanyjával élt Bersádban. Így, évekkel később jelenik meg egy képen két festőművész, akik ugyan különböző életkorban és más-más perspektívából, de ugyanannak a nyomorúságos szobának a lakói voltak.

Ma már sokkal nagyobb lépésekben halad a romániai holokausztkutatás, mint 2000 előtt. Évente, a nemzetközi Holokauszt-emléknaptól függetlenül, emlékeznek meg a romániai holokauszt áldozatairól, akik nemcsak a Transznisztriába deportáltakból állnak, hanem sok más utat bejárt csoportból és egyénből is, olyanokból, akiket az ország belsejében értek atrocitások. Mindezek az irodalmi és művészi alkotások hozzájárulnak ahhoz, hogy ne csak a nyers levéltári okirat, dokumentum révén ismerjük meg, ami 1940 és 1944 között történt a romániai zsidósággal, de a lelki érzékiség hatóerejével betekintést nyerjünk azok szenvedésébe is, akik egy életen át magukkal cipelték az átélt szörnyűségek terhét.[13]

[13] Interjú Shoshana Naumannal Haifában, Izraelben 2004-ben